

MOSONYI KATA

Egy „nyomtatott road movie” tanulságai

Fenyvesi Ottó: Mély vizek, magas hegyek

MOSONYI KATA (1949) Pécs

„A dämmerung egy olyan pillanat, / amikor az ember átmenetileg megvakul, / mert vagy éles fény világít a szemébe, / vagy elsötétül körülötte minden.”

(Fenyvesi Ottó/Grateful Dead: *Cold, Rain And Snow*)

A cím idézőjeles része utalás a Magyar Nemzet 2022. október 20-i számában Hegyi Zoltán rövid recenziójára, amelyben egy különleges balkáni útikönyvre hívja fel a figyelmet: a bácskai származású, de Vukovár ostromakor, 1991-ben Veszprémbe áttelepült, ma már József Attila-díjas költő, lapszerkesztő, képzőművész Fenyvesi Ottó *Mély vizek, magas hegyek* című, fotókkal illusztrált, történelmi tanulságokat bőségesen tartalmazó, tavaly megjelent könyvére. S ha már Fenyvesi, akkor meg kell adnunk a könyv címének eredetét: a *River Deep, Mountain High* című dal fordításáról van szó, a tizenöt évig újvidéki rádiós lemezlovas Fenyvesi számtalanszor leadta műsoraiban. Könyvének ritmikusan visszatérő sorai – „az élet egy road movie, maga a csoda” – megadják a kötet alaphangulatát, tónusát. A mottó pedig a Jelenkor 2022. szeptemberi számából való, amelyben Fenyvesi több blues-számot – a tőle megszokott stílusban és hosszúvers formában – dolgozott fel *Blues egy esős nap hajnalán* összefoglaló címmel. A mottóvá emelt idézet az útikönyvre nézve jelképesnek tekinthető, rájátszás magára az utazásra: dämmerungok/hajnalok és naplementék ritmikus ismétlődésére, a fényre és a sötétségre, az életre és a halálra, a békére és a háborúra, a balkáni viharos történelmi múlt megannyi szívszorító eseményére, amelyeket az utazók együttesen idézhettek meg ezen a 2018-as közös kiránduláson. A *dämmerung* szóhasználat utólag még mélyebb értelmet nyert, mivel a hatfős csapatból (Fenyvesi és barátai: Porga Gyula veszprémi polgármester, Gégé, azaz Gáspár Gábor, az egyik fotós, Kovács Endre fotóművész, Molnár Sándor antikvárius és Korbély Barnabás geológus) kettőjüknek már csak in memoriam adhatunk tisztességet, mivel Kovács Endre 2020-ban, Molnár Sándor 2022-ben fejezte be földi pályafutását. De amint egy másik Fenyvesi-vers záró sorai vallják: „Semmi sem érhet / véget. A homályt aranyra cseréli a táj” (Jesus and Mary Chain: *Nine Million Rainy Days*). A dämmerung a maga színváltózásaival nemcsak fölserkenti a hajnal színvarázsát, de az elmúlás pompáját is méltóképp megadja.

A kötetnek számos és sokirányú aktualitása van: mindenekelött párhuzamot vonhatunk a könyvből alaposabban megismert puszkaporos hordó Balkán világával és a jelenben zajló világháborús színezetű s egyre jobban elhúzódó, elmérgesedő ukrán–orosz háborúval. Bár 2018-ban még elsősorban a személyes vonzódás szervezte össze az utat, a visszavágyódás, kicsit aszerint, ahogy Fenyvesi Ottó írta a *Halott vajdaságokat olvasva* című kötetében: „nincs keservesebb öröm, / mint viszontlátni a régi templomot, / a kedves, barna, öreg házakat” (*Ambrus Balázs*). Ugyanakkor jelen könyvében megjegyzi: „ne legyünk álszentek, nem állíthatjuk, hogy Ny-Európa ősidők óta makulátlan terület, amelyet a gonosz soha nem érintett. A kisebb és nagyobb európai nemzetállamok mindegyike háborúban született. Az elborzasztó népiirtások, véres polgárháborúk, forradalmak, kitelepítések és betelepítések során Európa civilizáltnak nevezett része ugyanolyan barbár időkötétet élt meg, mint a Balkán.” Majd így összegez: „Európa legváltozatosabb tere Délkelet-Európa.” A világ más-képp néz ki, ha szerbül, ha horvátul, ha szlovénul, ha bosnyácul, ha albánul, ha macedónul, ha bolgárol, ha románul, ha magyarul gondolkodunk róla. „A nyelv mélyén sok-sok világ van.”

A történelmi realitás sokféleképpen magyarázható, főképp sokféleképpen értelmezhető. Saját jelenünk is tele van kétértelműséggel. Ennek jó példája az aradi származású Hudy Árpád *Hidegebb napok* című publicisztikai írása (Irodalmi Jelen Könyvek, 2014), amelyben a délvidéki magyarság

1944-es kálváriáját mindkét oldalról röviden vázolja, s írásában utal önmagára is: „mi, fiatalok a belgrádi és noviszádi rádió pergő nyugati zenéjét hallgattuk [F. O. jóvoltából!] táskarádióból még a hátsó iskolapadokban is”. Végül így vélekedik: „Szerbia most hangosan kopogtat az EU ajtaján. Harminc éve még irigyelt Nyugat volt Jugoszlávia.” A darabjaira hullott kisebb birodalom utódállamait, egy kivétellel, megelőzték nemcsak a magyarok, de még a lenézett románok és – a finoman szólva – nem kedvelt bolgárok is. „Belgrád igyekszik bizonyítani Brüsszelnek, s közben laposakat pislog Budapest felé, ahol az egyik kapukulcs található.” Mégsem hajlandók megkövetni a vajdasági magyarságot, teszi még hozzá. Vagy megemlíthetnénk a délszláv háború tárgykörében a zentai születésű Danyi Zoltán *A dögeltakarító* című regényét (2015), vagy egy korábit: Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című, e tárgykörben forgó könyvét, valamint a zalai származású magyar/zsidó apa és montenegrói anya fiának, Danilo Kišnek *Fövenyóra* című (Európa, 2007) megrendítő önéletrajzi jellegű regényét, amelynek *Útirajz* (I–V) betéeteinek sűrített líraisága túlnó az ábrázolt szörnyűségeken.

Fenyvesi Ottó az ÉS 2022. július 1-jei EX LIBRIS oldalán az általa elemzett délszláv írók közül a kortárs Zvonko Karanović *Mindennapi pusztaság* című verseskötete kapcsán írja a következőt: „a lírai költészet az emberi létezés egyik legnagyobb szeizmográfja, amely érzékeli a legkisebb rezgéseket is” – nos, ez a líraiság járja át és teszi egyedivé az ő útikönyvét is, amelynek műfaját – épp ezért – nem is egyszerű meghatározni. A *Reáliák* című (Kijarat, 2022) tanulmánykötetben Radics Viktória a *Dokumentumok írókézen* című írásában sokoldalúan vizsgálja a dokumentarizmus funkcióját, amely egyben a személyes, családi, de akár egy ország múltfeldolgozását is jelenti, „ezek összetartoznak, megidézésük nélkülözhetetlen”. Fenyvesi balkáni útikönyve ennek is igazolása, a szerző sejtjeiben hordozza a kisebbségi magyarság, de az egész Délvidék múltját. „Az utazás végső soron az önmegismerés útja”, s „a káosz elől menekülő ember, a modern létállapot kalandja” – írja. Számára kulturális bölcső is az a vidék, utólag megszámlálva legalább negyven író, művészt idéz meg művében, akikről aligha hallott a magyar olvasó. Ebben a vonatkozásban szellemi kincstár is a *Mély vizek, magas hegyek*.

Fenyvesiék úticélja alapvetően az volt, hogy rákönyökölhessenek Ivo Andrić Drinán lévő hídjára, s a közben rájuk zúduló történelmi ismeretek mind csak egy utazás kiegészítői voltak. De micsoda történelemlecke! E könyv műfajának ez is szerves része. Ráadásul az útitársak közül többeknek volt kapcsolódása a Délvidékhez: Kovács Endrének genetikai, hiszen nagyapja, Ervin Jusuf a 19. század végén a koszovói Ipegről (Peč) települt át Budapestre. Korbély Barnabás egyetemi tanár barátjával szeretett volna találkozni Szkopjében, az Ohridi-tó környéki polgármesterrel Porga Gyula tartott fenn kapcsolatot. A térképekkel és sok fotóval illusztrált szép kivitelű könyv műfaja tehát (Radics Viktória szóhasználatával élve) „hibrid”: történelmi lecke, dokumentumtár, gazdag kultúrtörténet, lírába oltott bölcséleti próza. Erre jó példa a következő: Szarajevóban járva írja Fenyvesi: „van zsinagóga, pravoszláv templom és katolikus bazilika. / Egyazon fény ragyog rájuk. / Élet és halál fénye. Hité és hitetlenség. / Mert az istentelenségbe belefárad az ember.” És a „nyomatott road movie” mindemellett személyes memoár jellegű írás is, mert egyfajta magánmitológia is jellemzi a kötetet. És akkor nem említettük még e vidékek gasztronómiáját, valamint az elképesztő geoföldrajzát, a ténylegesen magas hegyeket és mély vizeket.

A könyv szerkezetileg kronologikusan követi az utazást, kilenc ismeretterjesztő plusz egy megemlékező fejezetből áll. Fenyvesi végig megmarad a realitás talaján, ahogy azt *Az elátkozott haza* című írásában is tette, az újvidéki Végel László *Az ígéret földjén – élet a limesen* című esszékötetéről szólva írta: „ma már pontosan tudjuk, a volt Jugoszláviában mi lett a populista politikának a vége: gyilkos vérontás, tömegsírok, nyomor. Azért olvasom hideglelősen [Végelt], mert végül is azok a kérdések állnak a középpontjában, amelyek napjainkban az Európai Uniót is szétfeszítik, ami miatt Európa is veszélyben van. Újvidék tragikus történelme vésszesen jelzi, amikor felülkerekedik a nacionalizmus, a szuverén nemzetállamok eszméje, akkor szinte mindig előkerülnek a fegyverek, csőre töltik a puskákat” (ÉS, 2022. december 16.).

Az I. fejezettel a szerző mintegy „megágyaz” a könyvnek, kiváló intertextuális hálót von köré. Elősként a Prágában született filozófus, Vilám Flusser *Nomádok* című könyvéből emeli ki azt a gondolatot, hogy az utazás bizony kihívást jelent. Majd Paul Virilió francia esztétától idézi: „az ember elérte azt a sebességet, amelyik jóval meghaladja saját információfelfogó, döntéshozó képességének sebességét”. Mindez a „sebességváltó nélküli Volkswagen” kisbuszuk hegyek közti rohanása kapcsán fut át az agyán. De beugrik neki Henri Michaux dél-amerikai útinaplójának is némely részlete.

James Joyce *Ulyssese* már csak hab a tortán azzal, hogy az „út csak metafora, belső monológok sorozata”. Végül Tarkovszkij *Sztalkerén* állapodik meg képzelete egy pillanatra, akivel a tiltott zónába kalauzolja majd az olvasót.

A II. fejezetben már konkrétan a Balkánt jellemzi, sötét színekkel: „[v]érrel áztatott fekete félsziget, ahol uralkodókat, államférfiakat öltek még a 20. században is. [...] Évszázadokra visszanyúló sérelmek, vakság. Körkörös gyűlölet. Sovinizmus.” Geopolitikailag is bizonytalan térség. „Hová tűnt Jugoszlávia?” Tizenötféle államérdek, „miféle istenekhez imádkoznak azok a katolikus, muszlim, ortodox, szefárd, unitárius, protestáns közösségek”? Humorosan jegyzi meg: „korábban mintha mindannyian kommunisták lettek volna”. És persze tanulság ez az illegális menekültekkel töltekező Nyugat-Európa számára is. Majd történelmi lecke következik az 1918-as Szerb–Horvát–Szlovén Királyságról (ők alapították meg Jugoszláviát), megállapítva, hogy ők lettek aztán főszereplői a délszláv drámának. Itt olvashatunk – közbeiktatva – a Fenyvesi család személyes történelméről is. Majd a 20. század legnagyobb balkáni tragédiájáról ír: az oroszbarát szerbek erőszakos etnikai tisztogatásba kezdtek Boszniában és Koszovóban (s persze viszont), ami az 1989-es NATO-bombázásokhoz vezetett. Akkor a szerbek egyelőre meghátráltak, „hadiszákmányuk csupán a Vajdaság maradt, ahonnan a magyarság nagy számban elmenekült”. Fenyvesi itt még megemlíti Bibó István *A kelet-európai kis államok nyomorúsága* című tanulmányát (1946), amelynek gondolatai újfent tanulságul szolgálhatnak a Nyugatnak. De nem szándékos didaktikáról van szó, az élet már bizonyított.

A III. rész Bosznia–Hercegovinára irányítja a figyelmet, amely az 1. világháború kirobbantásával vált történelmileg ismertté. A társaság ugyanis megérkezett Szarajevóba, amely ma újra muszlim város, és épp a Ramadán napjai zajlanak. Fenyvesi megemlékezik Sinkó Ervinről, aki egykor feleségével itt élt, illetve találkoznak egy boszniai horvát költővel, Mila Stojčić-tyal. Valamint kiemeli a magyar Kállay Benjámint (1839–1903) érdemeit, aki húsz évig volt a tartomány kormányzója, és a népek kölcsönös tisztelőtét szorgalmazta. Szerzőnk különösnek találja, hogy egykor a Monarchia fejlesztette ezt a várost, amely még csak egy utcanévvel sem emlékezik meg róla. Ezután Fenyvesi számos kortárs szarajevói szépíróat sorol fel, az olvasó pedig csak pirulhat, hogy szinte senkit sem ismer közülük. Külön javasolja elolvasásra Ivo Andri *Kisasszony* című regényét, amely Szarajevóról szól. A város történelmében a legnagyobb traumát az 1994-es markalei mészárlás okozta, amikor is a vásárcsarnokban lévő civileket érte szerb bombatámadás. A világ pedig tehetetlen, gyáva és közömbös volt. Automatikusan idéződik meg bennünk a mi '56-unk, valamint fölmerül a gondolat, hogy a „civilizált” Nyugaton ugyanúgy megesnek efféle szörnyűségek.

Szarajevóban példamutató a hagyományőrzés, a Mesterek utcáján kis céhek működnek, a szolgáltatóipart még a törökök alapozták meg. Fenyvesi élvezettel mesél anekdotákat is, például azt a történetet, hogy miként épülhetett fel egy pravoszláv templom egy tehénbőr nagyságú területen. És felidézi az amerikai Susan Sontag *Godot*-rendezését Szarajevó ostroma alatt, a Népszínház pincéjében. Az 1991 és 1995 között zajló délszláv háborúnak a daytoni egyezmény vetett véget, miután Srebrenicában 8000 bosnyák férfit gyilkoltak le a szerbek. A szerb háborús bűnös Milošević 2006-ban halt meg egy holland börtönben, szülőföldjén, családi házuk kertjében temették el. Az anekdota szerint valaki megjegyezte, hogy „elásták a kert végében, mint egy kanárit”. Fenyvesi kifogyhatatlan a történetmesélésből, illetve újabb lényeges dologra mutat rá: a daytoni egyezmény után Bosznia–Hercegovinának (hogy egyben maradjon a két állam) 14 milliárdnyi (dollár) segílyt küldtek Nyugatról, „ez több, mint amennyit a romokban heverő Németországra áldoztak a 2. világháború után”. Ez figyelmeztetés minden háborúban álló fél számára, hogy a közös narratíva csak a párbeszéd, az együttműködés lehetne. Fenyvesi itt fanyar humorral jegyzi meg: „Dayton nem örök életű, nem is annak szánták”. A fejezet zárásául álljon itt még egy idézet: „annak, aki az összetettebb felépítésű államszövetségeket szeretné tanulmányozni, mondjuk, az Európai Uniót, érdemes előzetesen át-rágnia magát Bosznia–Hercegovinán”.

A IV. részben érkezünk el az elsődleges úticélhoz, a Boszniai Szerb Köztársaságban lévő višegrádi Drina-hídhöz. „A Drina volt az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közti határfolyó.” A hidat Mehmed Paša Sokolović építtette hálából, izgalmas legendát olvashatunk róla. Vélrlázító Ed Vulliamy angol újságíró *A háború halott, éljen a háború!* című 1992-es könyvében annak leírása, hogy „a višegrádi rendőrfelügyelő levelet kapott a szerbiai Bajina Bašta vízi erőmű vezetésétől, hogy lassítsa le a hullák áramlását a folyón, mert zavarják az erőmű működését”. Milan Lukič (aki parancsot adott a bosnyák civilek lemészárlására) jelenleg is egy észtországi fegyházban tölti életfogytiglani

büntetését. Az útikönyv műfaja kezd kitérni a traumafeldolgozás felé, mintha a szerzőnek szüksége lett volna kibeszélni mindezt, hogy erőt gyűjtsön a jelenhez és a még bizonytalanabb jövőhöz. Az olvasó pedig egy oldal idejéig sem pihenhet meg, mert máris Európa legnagyobb aknamezője mellett rohog el a kisbusz. És ismét szégyenkezhetünk, mert felsorolás következik bosnyák művészekről, akik közül legfeljebb Emir Kusturica nevét ismerjük. Bár ő inkább „szerb”.

Az V. fejezetben Albániában járunk, a kis csoport próbálja elcsípni az említett természeti csodát, a dämmerungot, mint ahogy egykor Ingmar Bergman is tizenhétszer vetette fel az operatőrökkel a színváltásokat, hogy a legsikeresebbet építse be filmjébe. A hatalmas sziklás hegyormokon fellegvárak állnak, s tanulni lehet az albán „műemlékvédelemtől”, ugyanis a középkori várakat kiadják vendéglátósoknak állapotmegőrzés végett is. Az ország egyébként tele van betonbunkerekkel, mert Enver Hodzsa, a negyven évig uralkodó kommunista pártvezér biztonsági okokból hétszáz ezer bunkert építtetett, mindamelllett üldözte a mohamedán vallásúakat, több százezer embert végeztetett ki, vagy vitetett el munkatáborokba. Ismael Kadare, a Franciaországba emigrált világhírű albán író *Az álmok palotája* című regényében örökítette meg a diktatúra jellegét, albán mítoszokba, regékbe csomagolva. Kiadását országában megtiltották, nálunk az Ulpius Klasszikusok 2003-ban jelentette meg magyarul.

A VI. rész több szempontból is különösképpen fontos: Észak-Macedóniában járunk, ahol többek között egy 2764 m magas hegycsúcs és az Ohridi-tó is megtalálható, a tó legmélyebb pontja 288 m. Ohridban a helyi polgármester (Jovan Sztojanovszki) találkozott Porga Gyulával, hogy testvérvárosi terveket szőjenek, de sajnos később az ohridi kolléga váratlan halála miatt ebből semmi nem valósult meg. A környék geológiai érdekességeiről Korbély Barnabás mesélt, kulturtörténeti csemegével pedig Fenyvesi látta el társait. Az a vidék több kolostort rejt, ugyanis a szláv írás megteremtői, Cirill és Metód bizánci szerzetesek ott végezték hittérítő munkájukat, s nevelték ki az utánpótlást. Ohridban leghíresebb a Szent Szófia-templom, amely egyben a költészet szentélye is, ugyanis ott adják át 1966 óta a híres sztrugai Nemzetközi Költészeti Fesztivál nagydíját. Erről az 1980-as években Fenyvesi Ottó – Gion Nándor jóvoltából – többször tudósított az Újvidéki Rádióban. Az aranybábkoszosorsok felsorolása között végre ismert nevekre is bukkanunk: Rozsgyesztvenszkijre (1966), a magyarok közül Nagy Lászlóra (1968) és Juhász Ferencre (1992), de Pablo Nerudára (1972), Allen Ginsbergre (1986), Joszif Brodskijra (1991) és Tomaž Šalamunra (2009) is. Sztrugának más magyar vonatkozása is van: 2013-ban ott leplezte le L. Simon László hazánk ajándékát: Pető Hunor alkotását, Petőfi Sándor bronzszobrát, és a róla elnevezett utca egyik házán emléktábla is őrzi költőnk emlékét.

És a Fenyvesi-magánmitológia egyik fontos eseménye is e vidékhez kötődik: 1978–79-ben itt, Debár környékén töltötte kötelező katonai szolgálatát a soknemzetiségű csapatársaival. Ő volt az egyetlen magyar egy harmincfős határőregységben.

A VII. fejezetben Debárról megtudjuk még, hogy 1967-ben egy iszonyatos földrengés porig rombolta. Errefelé gyakoriak a földrengések. A területet főképp albánok lakják, de élnek még ott macedónok, törökök és cigányok is. Érdekes, hogy Tito idejében tabu volt a nacionalizmus, ami akkor békeségre adott lehetőséget, de Fenyvesi szerint a mélyben foryogtak az ellentétek, és épp ez az elfojtottság robbantotta ki 1991-ben az öldöklést elsősorban a szerbek és a horvátok meg a bosnyákok között. Mai napig nagy „az identitásért, a nyelvért – a pravoszláv macedónok cirill betűkkel, a muszlim albánok latin betűkkel írnak – s a dominanciáért” a belső villongás.

A Radika folyó mentén haladnak tovább Rostuša felé a hegyóriások között, és Fenyvesi nem tud szabadulni a címadó daltól, dúdolja magában a *River Deep, Mountain High* dallamát. A zenét és a szöveget Phil Spector, Jeff Barry és Ellie Greenwich szerezte. Lényeges, hogy mai napig pontosan emlékszik a szerzőkre, rögvést kritikusán meg is fogalmazza, hogy a rádióműsorokban fontos az igényes, mellébeszélés nélküli mondanivaló. És tulajdonképpen ugyanazt fogalmazza meg, mint a 2021-es *Paloznak overdrive* című kötetében. „Manapság személytelen, üres az éter. Csak háttérzaj és nyálas hablatyolás, jópofizás van. Konzumidiotizmus?” Egyedül a Bartók Rádió kivétel a kultúra védelmében. A rostušai keresztvezésnél a szerzőt egy látomás keríti hatalmába, mintha állna ott valaki, és várakozna. Asszociációs pillanat! Újra megidéződik a *Godot-ra várva* (mint a Balkán metaforája) és Susan Sontag szarajevói rendezése. Fenyvesi itt hosszasan elidőz a témánál, szerinte ez a darab „anatómiai lecke az emberi létezésről”. Mindezek kapcsán eszébe jut Bodor Ádám létábrázolása, világvégi tájai, outsider alakjai és az, hogy „rettenetes a pusztaságra lecsupaszított

ember látványa”. Napjaink egyik legsúlyosabb problémája kerül itt megfogalmazásra. Szerencsére egy újabb látványosság eltereli a rossz gondolatokat. Következő megállóhelyükön, a Szveti Jovan Bigorszki-kolostorban egy páratlan szépségű, 1512-ből származó ikont nézhetnek meg. A kolostor udvarán összefutottak a főpáttal, akitől megtudhatjuk, hogy Cirill halála után Metódot a bizánci császár kinevezte Pannónia és Morvaország érsekévé. Egyre gyarapszunk magyar vonatkozású tényekkel.

Az egész VIII. rész töményen a gasztronómiáról szól. Már az előző fejezet végén is szó esett a rostonsültekről (szkára) és a macedón sóletről (tavecse gavecse), fotók illusztrálják a kívánatos ételeket. Olvashatunk itt a sült bárányfejtől a részeges albán számárig sok mindendről, Fenyvesinek viszsztatér a humora és anekdotázó kedve. „A nőt és a húst késsel fogjuk, a szénát pedig vasvillával”, utal egy itteni mondásra. Megkapjuk a csevapcsicsa receptjét is, illetve a burekét, ami valójában török eredetű, hiszen a rigómezei szerb vereség után 500 évnyi török uralom következett a Balkánon.

A záró, IX. fejezet tömény drámát fest a macedón Szkopjéről. 1912-ig török kézen volt, Üszküb néven. A Balkánt felszabadító háború után jött a 2. világháború, „majd 1963. 07. 23-án egy 6,1-es földrengés több tízezer épületet döntött romba, áldozatok ezreit okozva”. A város azóta világvárossá fejlődött, tele gigantikus épületekkel és szobrokkal: „hivalkodó ízléstelenségként” aposztrofálta a kis csoport. Itt Korbély Barnabás barátja, Zoran Ivanovszki egyetemi tanár, villamosmérnök lesz az idegenvezetőjük. Elmaradhatatlan a séta a török bazársoron, a fürdők mentén, majd az Isztambul cukrászdában (amelyen török zászló leng, és Erdogán fotója mosolyog a kirakatban) megízlelik a bozát. Majd megnézik II. Murád szultán dzsámiját, előtte az óratornyot, amelynek ismét magyar vonatkozása van: órája hadizsákmányként került ide Szigetvárról. És még tudni illik, hogy Szkopje Teréz anya szülővárosa is.

Másnap reggeli nélkül indulnak hazafelé, maguk mögött hagyva Macedóniát. Koszovó felé nem mentek, arrafelé még ma is túl sok a békétlenség. Egyébként Koszovóból és egyáltalán a Nyugat-Balkánról évszázadok óta nagy az elvándorlás Nyugat-Európa felé. Most értettem meg, hogy miért találkozhattam az elmúlt évtizedekben olyan sok szerb leszármazottal Budakalászon, Pomázon, Csobánkán, Szentendrén. Az esti gimnáziumban több ilyen tanítványom is volt, pravoszláv templomaik pedig ott díszítik a települések főtereit. Fenyvesi a továbbiakban a szerb–albán konfliktust taglalja, az egykori Rigómező területén ma pár ezer szerb ellenében kb. kétmillió albán él. A lakosság vágyik Nyugat-Európába, de az Unió ellenáll. A könyvből választ kapunk arra is, hogy miért.

Lassan véget ér a kis társaság mérhetetlenül sok drámába betekintő, de természeti szépségekben és kulturális emlékekben legalább olyan gazdag útja: Belgrád, Novi Sad, Topolya, majd a magyar határ következik. „Sebességváltó nélkül rohan velünk a Volkswagen”, olvassuk immár sokadszor, mint egy antik görög drámában a szöveget tagoló ismétlődő kardalokat. Fenyvesinek jó érzéke van a prózai szöveg lüktetésének megteremtéséhez. „Az élet egy csoda”, de egyszer csak véget ér, akár a „road movie” (Endrének és Sándornak nemsokára sajnos örökre, a könyv tényleges záró része a szerző Kovács Endre barátjától való búcsúbeszéde az alsóörsi temetőben); épp ezért végső gondolatként idézzük fel Fenyvesi Ottó Sáfrány Imrere emlékező sorait a *Halott vajdaságiakat olvasva* című kötetéből: „És mégis kell lenni valahol egy tájnak, / ahová egyetlen út se vezet, / ahová csak lélekekben lehet megérkezni.” (*Művészetek Háza, 2022*)